

Народа

на Работниците за Освобождението на Българския Народ

*Подсуда - Мир
униата, и салион
на турските По
канският по
обща револуц
но проследува
мъвна десноста
и да са замисли
лика (Народн
то това лелте
предеди са силата
своята свата Кр
която днес Богородице
ка владийт и Емпера, и
дъй правото на силата, днес подигни
и свобисинното право
всичките Народноста, Българи,
турци, Еврей, и др. и др. и др. и др.
поименно, днес владийт и Емпера, и
дъй правото на силата, днес подигни
и свобисинното право
всичките Народноста, Българи,
турци, Еврей, и др. и др. и др. и др.*

ВАСИЛ ЛЕВСКИ

И

ВЪТРЕШНАТА РЕВОЛЮЦИОННА ОРГАНИЗАЦИЯ В БОРБАТА ЗА НАЦИОНАЛНО ОСВОБОЖДЕНИЕ

ВАСИЛ ЛЕВСКИ: МУЗЕЙНИ РАЗКАЗИ

Вера Бонева

Паметта за Васил Левски (1837-1873) е един от най-ярките и отчетливи феномени на културната и познавателната връзка на съвременните поколения с епохата на Българското възраждане. Съзиждана стъпка по стъпка в продължение на повече от век, тази памет е важна опорна точка на модерните представи на нацията за политическа идентичност и исторически континуитет. Всред хилядите книжовни текстове, монументални паметници, ръкописни свидетелства, творби на изящното изкуство, местни легенди, локални и национални чествания, граждански и църковни ритуали образът на дееца упорно и неумолимо се извисява с присъщите си монолитност и многосказателност. Чрез този образ разказът за консолидираността на възрожденските българи около идеологията за политическо освобождение придобива естествена историописна плътност и лелеяна от следовниците убедителност. Ведно с това в колективната представа за Апостола на свободата е вградено тежнението на мнозинството граждани на съвременна България към неразпокъсаност на градивните публични послания и практики и към едно възможно припокриване между идеал и действителност. Припокриване, желано все по-настойчиво и по-настойчиво във време на крехки идеални и могъщи материални параметри на действителността.

Вглеждайки се в продължение на поне три десетилетия върху историята (като хомогенен общ наратив) и историите (като живи фрагменти на говоренето, писането и мисленето), в които е вписан образът на Васил Левски, все по-често се улавям да умувам не толкова върху титаничния размах и пронизващата дълбочина на стореното от него в края на 60-те и началото на 70-те години на XIX век, колкото върху символното и фактическото пребиване на Апостола в културните, образователните, публицистичните, медийните и другите публични пространства, които обитаваме. В Националната спортна академия срещата с малко познатия паметник на Васил Левски е като откровение всред младежката суматоха и разбързаната суетня на университетското всекидневие. Училищата, булевардите, площадите и улиците в българските градове и села, носещи неговото име, ми създават усещане за мрежа, в чиито координатни

оси се чувствам истински у дома, в България. Монументалните паметници са плътта, а учебникарските очерци са невещественият елемент, одухотворяващ каменните или бронзови фигури, запечатали трудно доловимите черти на най-известната ни историческа личност. Приели сме ги като част от урбанистичната или от образователната среда, която обитаваме. Втъкали сме ги в устоите на представите си за общо живееене. Стоим върху тях с увереността на младежа, гледащ (само)уверено в бъдещето, знаейки, че във видимия времеви хоризонт може да разчита на родители, семейство (и евентуално) справедливо устроено общество. Всяка съвременна нация се нуждае от подобна историческа опора на публичното си битие и по тази причина ние българите сме истински късметлии да имаме в своето минало личност като Васил Левски.

Обект на настоящия обзор са *най-представителните и популярни музеи, музейни структури и музейни експозиции*, интерпретиращи образа на Апостола на българската свобода. Разбира се, основното ми виждане е върху визията и посланията на институциите на паметта, които имат за свой *основен предмет* жизнения път и революционната дейност на нашия именит сънародник – Националният музей „Васил Левски“ в Карлово, Музеят „Васил Левски“ в Ловеч – (филиал на Регионалния исторически музей – Ловеч), Къкринското ханче – музей *in situ*, посветен на залавянето и последните дни от живота на Апостола (филиал на Регионалния исторически музей – Ловеч). Макар и разположени в *общоисторически контекст*, важни за поддържане на знанието за националния герой са и фрагментите от експозиционните разкази на Националния исторически и на Националния военноисторически музеи, от експозицията „Възраждане и Учредително събрание“ във Велико Търново, от експозицията „Възраждане“ на Пловдивския регионален музей, от основната експозиция на Регионалния исторически музей в Плевен. Цялостната представа за музейните разкази, посветени на Васил Левски, не би могла да бъде изградена и без прочит на веществените, визуалните и текстови материали, които повествуват върху забележителното му дело в някои обекти с *локален характер или хибридна предметност*, включващи (ведно с други сюжети) и материали за Апостола. Към тази група бихме могли да приобщим постоянната експозиция „Хилендарски метох“ (част от Регионалния исторически музей в Стара Загора), както и експозициите в Троянския манастир и в селата Голям Извор (Тетевенско), Войнягово (Карловско) и Габарево (община Павел баня).

Дори и условно, *обособяването на трите групи обекти* създава предпоставки за по-коректен и многоаспектен анализ; дава и мотиви

за търсене и откриване на общото и различното в реконструкцията на трудната и неподатлива на разночетения тематика, прикрепена към историята на революционното движение през Възраждането. Разбира се, изброените музеи и музейни структури не изчерпват цялата палитра от присъствия на Васил Левски в българските институции на паметта. Знайно е, че почти всеки музей в населено място, свързано пряко или косвено с Вътрешната революционна организация, отделя място за портрет на Апостола, за откъси от негови писма или от други комитетски книжа, обговаря с присъщи на музейната методика местни или национални събития. Без претенция за пълна изчерпателност, тук бихме могли да споменем музеите в Казанлък, Тетевен, Сливен, Шумен, Ботевград, Нова Загора, Чирпан, Котел, Етрополе и др. Всъщност, едва ли има музей в България, който в своята фондова, експозиционна, популяризаторска или образователна дейност да не застъпва проблематиката, свързана с Васил Левски и с оглавяваната от него революционна организация. И затова е редно именно от споменатото обстоятелство да наченем същинското повествование по настоящата тема.

Три са материалите, които са се превърнали в *задължителен канон* на присъствието на Васил Левски в музейните експозиции – портретната фотография от 1870 г., отпечатък от един от печатите на Вътрешната революционна организация (този, на който пише „Български революционен централен комитет“) и фрагменти от документа „Нареда на работниците за освобождение на българския народ“. В една или друга аранжировка тези три фрагмента от публичния образ на Апостола присъстват във всички форми и формати на неговото експониране. Те са не само част от канона. Те са канонът за минималното музейно повествование, посветено на енигматичната политическа личност. Защо точно тези три артефакта? Бихме могли да умуваме и спекулираме дълго и многосказателно по тази тема. Моят кратък отговор е следният: *Портретът* в най-висока степен изразява вгълбеността на силната личност в себе си и в мисията, с която Левски се идентифицира изцяло. *Печатът* съдържа най-прякото послание за легитимността на комитетското дело, като за разлика от другия печат (на който е изписано „Привременно правителство в България * Първо отд[еление] от БРЦК“), е много по-удобен за интерпретация в непрофесионални среди – доминиращи сред музейните посетители. „*Нареда*“-та е най-синтетичният авторски програмен документ на Васил Левски.

Тук, разбира се, трябва да се отбележи, че визираният канон има различни нюанси на проявленията си. Съществуват известни изключе-

ния, като това в музейната сбирка в село Голям извор, където вместо печата на БРЦК в Българско можем да видим печата на местния революционен комитет. Частична нюансираност в портретуването съществува и с оглед на присъствието на скулптурния образ на Васил Левски от първия му паметник в София вместо или ведно със споменатата снимка – Национален исторически музей, Хилендарски метох в Стара Загора, музейната сбирка на Троянския манастир и др. Всъщност, вглеждайки се внимателно в канона за минималното музейно присъствие на Левски, би трябвало да добавим и най-популярния му слоган, който познаваме от читанките и учебниците по история в прогимназията: „Ако испечеля, печеля за цял народ, ако изгубя, губя само мене си.“ Пряко или косвено тези думи са изписани или вписани във всички музейни разкази за Апостола. И това е повече от естествено, защото те в концентриран вид илюстрират и готовността за саможертва, и (съ)знанието за огромната значимост на комитетското съзаклятие.

Вторият или по-точно казано по-широкият кръг от конвенцията за експонирането на Левски включва три типа материали, които са по-нюансирани в съдържанието и формата си. *Портретите на други дейци* – национални или местни, съдържащи необходимата кратка информация за личностите и обстоятелствата, по правило са подредени във визуална или смислова йерархическа подчиненост спрямо портрета на Левски. *Географската карта* на комитетски или други конспиративни структури също присъства по запомнящ се и убедителен начин в част от най-представителните експозиции, например в Ловеч и във Велико Търново. *Фрагментите от печатни документи и/или от ръкописи* на Апостола допълват по адекватен на историческата реалност начин картината на сътвореното от него на полето на народното добруване. Тук обаче е добре да отбележим, че в много от случаите липсва възможност за съвременен прочит на отдалеченото от нас с век и половина документно съдържание. Почти винаги отсъстват и важните данни за културното битие на безценните оригинали – данни за оцеляването и за местосъхранението, сведения за произхода, степента на автентичност, атрибуцията и други музейни параметри, които са от ключово значение за опазването на необемното наследство от материали за и от Васил Левски с доказана автентичност и с неоспорима прикрепеност към политическата активност и човешкото всекидневие на именитата историческа личност.

Правило е, че музеите разказват своите въздействащи истории предимно чрез *оригинални артефакти* – дори и когато те не са извлечени пряко от визираните обстоятелства, а имат метафактичен характер

спрямо съответния сюжет – картина, мемоарен откъс, поетически къс, творба на пластичните изкуства, академичен текст. С оглед на настоящата тема обаче разговорът за мястото и ролята на *оригиналните вещи и документи от и на Васил Левски* няма как да бъде подминат. Не само защото са малко, а и защото са пръснати из различни институции, фондохранилища, експозиции. А може би и защото не сме направили достатъчно, за да ги отграничим по подобаващ начин от всички останали артефакти, имащи по отношение на личността и историческия образ статут на интерпретативни източници от вторичен и третичен порядък. Което не означава маловажност.

Топографията на оригиналите, прикрепени към историческата личност на Васил Левски, е тема, по която българските институции на паметта все още имат да работят – и то екипно. Създаването на единен корпус с метаданни за наследството на Апостола тепърва предстои и дълг в това отношение имат Националният музей „Васил Левски” в Карлово, Националната библиотека „Св. св. Кирил и Методий”, Националният военноисторически музей, Регионалният исторически музей в Ловеч, Регионалният исторически музей – Велико Търново, Държавна агенция „Архиви” и Министерството на културата. Естествен координатор на този мащабен проект би трябвало да бъде Музеят, който е домакин на настоящия форум – както поради своята силна разпознаваемост в обществото, така и поради факта, че на сайта на институцията вече съществува един мини-корпус с текстови и визуални данни за автентичните материали, свързани пряко с личността на Васил Левски – ръкописи, вещи, фотографии. Полезен е и опитът на Регионалния исторически музей в Ловеч, който през 2014 г. издаде в печатен вид каталог на ценностите от колекция „Националноосвободително движение”. В него се съдържат прецизни инвентарни описания на 43-те културни ценности, пазени в Музея, принадлежащи към вещественно-документалното наследство на Левски. Не бих искала да изпадам в прекалена критичност, но отсъствието на общ каталог на корпуса от около 200 ръкописни материали, около 10-тина вещи и седем фотографии (с различни оригинални отпечатьци) не е добър атестат за професионализъм в работата ни по опазване на паметта за Апостола. Подобен корпус би осигурил публична информация и за копията за музейни нужди, които са създадени с цел популяризиране делото на Левски. Би създал и повече предпоставки да организираме временни изложби само от автентични ценности – по подобие на тази, за която отличен пример ни даде на 19 февруари 2016 г. президентската институция, ръководена тогава от г-н Росен Плевнелиев.

Физическата необемност на оригиналните културни ценности, свързани с Васил Левски, е компенсирана с присъщи за музейната методика начини – копия (веществени, фотографски и дигитални), произведения на изобразителното изкуство, материали от и за дейци, работили пряко с Апостола, мемоарни и други литературни текстове, автентични ценности с битов характер от епохата на Възраждането и от съответния регион, думи на Левски, написани или протоколирани. Тази привидно богата палитра от възможности за музейна реконструкция на обвеаната с легендарна слава личност помага само на най-креативните уредници, дизайнери и екипи. Подчертана сполука в балансирането между многото разнородни материали е реализирана в постоянните експозиции на *Музея в Карлово*, където разделението между родната къща и веществе-но-документалната изложба създава отлични условия за два типа наратив – битово-социален в прецизно реконструирания дом на занаятчийското семейство и обществено-политически във втората основна зала. Това разделение, присъщо и на други мемориални музеи, задава един от високите стандарти на исторически коректен и емоционално ангажиращ наратив. Особено лъчение и висока художествена извисеност на този наратив придават оригиналите на едни от най-популярните живописни творби, посветени на Васил Левски, с които посетителите се срещат в експозиционната зала на Музея.

Малко по-различен е подходът на създателите на *постоянната експозиция „Васил Левски“ в Ловеч*. Там делото на Апостола на свободата е положено в историческия контекст на революционното движение в Българско, ръководено в края на 60-те и началото на 70-те години на XIX век от Централния комитет, базиран в Ловеч. Идеята за Ловеч като столица на бунта е прокарана пълновластно и системно в богатия на веществени материали, документи, фотографии и кавалетни творби музееен разказ. Особено въздействаща е своеобразната крипта в специално построената сграда, където с камък са изписани имена на селища, които са центрове на комитети, ведно с имената на най-самоотвержените революционни дейци. Левски определено доминира в разказа, при все че оригиналите, пряко свързани с него не се открояват в необходимата степен. Това, което се откроява, е лошо направената и непрецизно експонираната восьчна фигура на Апостола, подарена през 2009 г. на Ловешкия музей от руския гражданин Владимир Бубняк и изработена в Музея на восьчните фигури в Санкт Петербург.

Особена романтичност вее и от другия популярен музей, посветен на Васил Левски – *Къкринското ханче*. Изоставено на разрухата след

паметната нощ между 26 и 27 декември 1872 г., то е изградено из основи по същата строителна технология и със същия тип материали през 1926 г., когато в страната споменът за Васил Левски и колосалната му революционна деятелност се съживява по особено примамлив за раненото след края на Първата световна война българско национално самочувствие. Обектът е отворен за посещения през 1931 г. и оттогава, та до ден днешен е любимо място за почти физическо доближаване до най-драматичния момент в личната биография на дееца, а и на конспиративната бунтовническа организация, създадена от него. Макар и видимо реновирана, кирпичената постройка с каменните цокли и с дървеното подпокривно пространство без думи разказва за тревожните среднощни разговори на окъснелите пътници, за внезапно нахлулите заптиета, за ареста, за отвеждането по пътя към Търново, за коня и самара със скритите документи, за празнотата и уплахата на селяните, за набързо скритите пищови и пушки, за тревогата от неизвестното и за мощния слух за предателството.

Къкринското ханче е един от най-посещаваните обекти на Регионалния исторически музей в Ловеч, при все че отстои на 18 км от областния град и че пътят към него не е от най-гладките и удобните. Макар и без нито една оригинална вещ, лишено от многоучения наратив на другите български музеи, несъздаващо удобства за работещи и посетители, това легендарно място на историческа памет притежава най-същественото свойство на музейността. То дарява посетителя с усещане за прекрочване границата на времето и за сливане със събитийността, разказана тук с малко думи, но с точни подредби на артефакти и интериорни детайли. А също така и с леко охудожествяване на фактичността около залавянето на Васил Левски. Защото едва ли ще наруша някакво музейно табу, ако споделя мнение, че в този конкретен случай (а и в ред други) „сценографията“ на конкретния обект следва (хронологически и стилистично) част от функциониращите вече в обществото образи и осмисляния. В случая може би е налично силно влияние на литографските изображения, разпространени широко из България в края на XIX и началото на XX век, посветени на два ключови момента от биографията на Васил Левски – залавянето и обесването. Тази аналогия ми хрумна наскоро, вирайки се в новопостъпилата в Търновския музей литография, изработена в печатница „Сполука“ в Пловдив и носеща следното заглавие-резюме: „На 27 Декември 1872 година, след безстрашно и с удивително апостолство из цялата поробена Българска земя, ненадминатия себеотрицател и човъкът на човъковете ВАСИЛЪ ЛЕВСКИ, издаден

от един предател, сам се яви на героична борба, срещу многочисленна турска войска – обградила Къкринското ханче, на пътя между Ловеч и Севлиево, гдето Левски се беше спрял да пренощува. За великото си народно освободително дело, той бе осъден от турския съд на смърт и на 6 февруарий 1873 година безсмъртния Апостол увисна на бесилката край София – за да изгрее свободата на България.” Съчетано с иконичния визуален сюжет на залавянето, в което присъства голяма конна турска военна част, а Левски буквално лети с оръжие в ръка над митичния дървен плет, цитираният текст ни напомня, че музеят не може да избяга от легендата. Но със знание и вещина може да я уплътни с полезна фактичност, да прокара разграничителни линии между случките и интерпретациите. И да разкаже историите по присмлив и разбираем начин, като даде свобода на въображението на изкушените от вълнуващото ни минало посетители и почитатели на културното ни наследство.

Отправлям се към заключението на настоящия обзор през личен спомен от детството ми. По-голяма част от игрите в родната ми къща преминаваха в огромно за момичешките ми представи помещение с бивш търговско-механджийски профил, носещо името „дюкян”. На една от стените на дюкяна от незапомнени от мен времена – определено отпреди 1944 г., висеше копие на друга популярна литография, тиражирана масово в предсоциалистическа България – „Обесването на Васил Левски”. Приемайки за даденост прилежно рамкираната полухудожествена творба, дори и не съм се замисляла върху съдържанието и посланията ѝ. Тя беше част от моя свят – бесилото, свещеника, войниците, планината в далечината и героят в центъра. Без да излъчва драматизма и величието на едноименната картина на Борис Ангелушев, с която се запознах отблизо много по-късно, старата наивистична литография вгради сюжетиката, свързана с Васил Левски, в представите ми за началата и за края на живота; насочи мислите ми към фигурата на този неуловим за турската полиция и за въображението на следовниците „човек на хората”; прокара ми път към най-здравите устои на нашето минало.

Може би затова и днес, когато разсъждавам върху музейните ипостаси на Апостола на българската свобода не се тревожа от близостта на нашите визуални наративи до нарисуваното, изреченото и измечтаното от предшествениците ни на тема *Васил Левски*. Напротив, *легендата* е жива и *музеят* не би могъл нито да я вкара в хладния разказ на академичното мислене и писане за революционното ни движение, нито да я извиси в по-голяма степен от това, което са направили големите ни поети, прозаисти, художници, театralи, филмови творци. Би могъл обаче

да ѝ даде повече плътност и да я зареди с вещественост и ценностна обогатеност – все обстоятелства, които са леко дефицитни в нашия виртуално-комерсиален свят. „Би могъл“ е условна форма, която в случая не се отнася до водещите музеи в Карлово и Ловеч, поддържащи по високо професионален начин жив спомена за Васил Левски и за БРЦК в Българско. Отнася се по-скоро до бъдещи състояния, пред които предстои да се възправяме, когато обгрижваме, подреждаме, интерпретираме и тиражираме скромната по обем и необозрима по културно-историческо съдържание артефактичност, свързана със сюжетиката на национално-освободителните ни борби в последното предосвободително десетилетие като цяло и с делото на Васил Левски в частност.

ИЗТОЧНИЦИ

Печатни:

Васил Левски. Документално наследство. Юбилейно издание по случай 100 години от гибелта му. София: Издателство „Наука и изкуство“, 1973.

Васил Левски и пазарджишките комитетски дейци. [Дипляна]. Община Пазарджик, 2007.

Възвъзова, Кирила, Здравка Нонева и Виктория Тилева. Васил Левски: документален летопис 1837-1873. София: Издателство „Д-р Петър Берон“, 1987.

Европейските измерения на Васил Левски. Съставители Иван Стоянов и Дора Чаушева. София: Издателство „Златен змей“, 2011.

Зарев, Косьо. Васил Левски в Казанлъшкия край. Народен музей „Искра“, Казанлък, 1973.

Генчев, Николай. Васил Левски. София: Военно издателство, 1987.

... И някога, и днес, и завинаги... Памет за Апостола. Съставители: Иван Стоянов, Дора Чаушева. Издателство „Ивис“, 2009.

Каталог. Колекция „Националноосвободително движение в Българско“. Съставители Теодор Тончев и Капка Кузманова. Ловеч: Регионален исторически музей, 2014.

Къща музей „Васил Левски“, Карлово. [Сборник от статии]. Редактор Стоян Джавезов. София: Издателство „Славина 95“, 1996. Второ издание – 2001. Трето издание – 2008.

Кирова, Вяра и Йордан Соколов. Музей „Васил Левски“ в Ловеч. [Фотоалбум]. София: Издателство „Фотоиздат“, 1969.

Левски: Символ и епоха. Апостола и неговото време през погледа на българските художници. София: Национална галерия, 2016.

Левски в спомените на съвременниците си. Събрал и изследвал Стефан Каракостов. Второ издание. София: Партиздат, 1987.

Минчева, Тянка. Реликви в Регионален исторически музей – Велико Търново, свързани с Левски и съратниците му. // БРЦК в историческата съдба на българския народ. Исторически музей – Ловеч, 2003, 241-247.

Музей „Васил Левски“ – Карлово. [Каталог]. Велико Търново: Издателство „Витал“, 2001.

Петрова, Надежда. Скъп дар на Музей „Васил Левски“ в Карлово. // ИПр., 2011, кн. 1-2, 193-201.

Петрова, Олга. Паметни места и реликви, свързани с дейността на Васил Левски в Плевенския край. // Българско възраждане. Идеи – личности – събития. Годишник на Общобългарския комитет „Васил Левски“. Т. 2. 1996/97, 224-227.

Пижев, Александър. Исторически места в Пловдив, свързани с революционната дейност на Васил Левски. // Българско възраждане. Идеи – личности – събития. Годишник на Общобългарския комитет „Васил Левски“. Т. 2. 1996/97, 219-223.

Стоянов, Иван. Нови щрихи върху идейните възгледи и дейността на Васил Левски. Велико Търново: Университетско издателство „Св. св. Кирил и Методий“, 2012.

Тодорова, Мария. Живият архив на Васил Левски и създаването на един национален герой. Превод от английски – Димана Илиева. София: Издателство „Парадигма“, 2009.

Чаушева, Дора. За родната къща и паметника на Васил Левски в Карлово. // Българско възраждане. Идеи – личности – събития. Т. 10. София: Общобългарски комитет „Васил Левски“, 2008, 267-273.

Дигитални и други:

Интернет сайт на Национален музей Васил Левски. // vlevskimuseum-bg.org

Интернет сайт на Регионален исторически музей – Ловеч. // lovech-museum.bg

Интернет сайт на Регионален исторически музей – Пловдив. // historymuseumplovdiv.org

Национална библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ – дигитален архив. // www.nationallibrary.bg

Ценни литографии на сто години получи музея [във Велико Търново]. Видеоматериал на телевизия Евроком Царевец. 18 февруари 2015. // ekcarevec.com

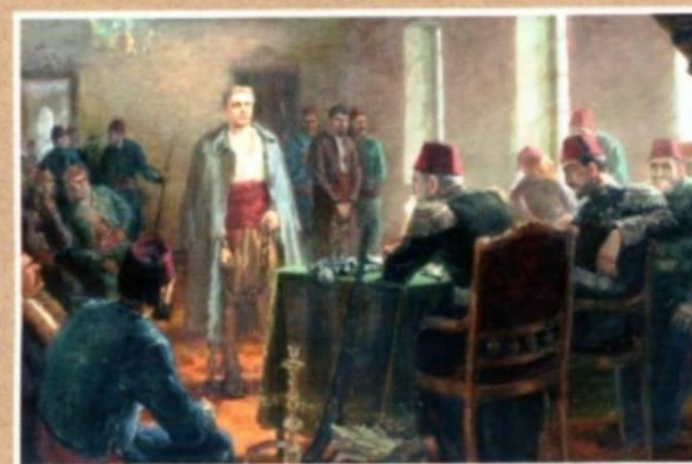
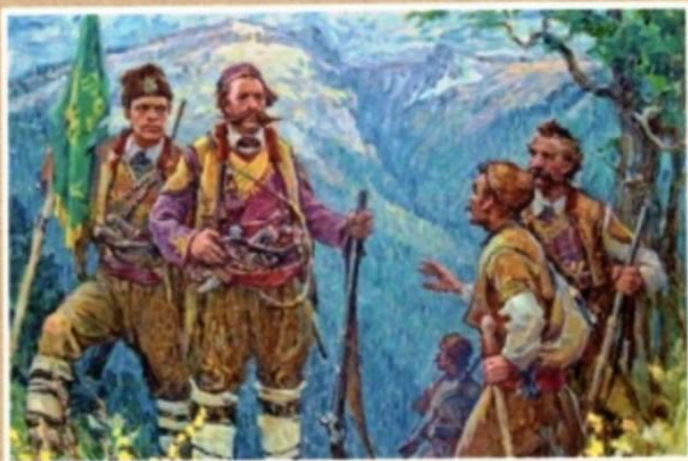
Лични дигитални фотографии от посещенията на всички посочени в началото на текста обекти, както и разговори с колеги, работещи в музеи и музейни сбирки, ангажирани с тематиката на революционното движение.

СЪДЪРЖАНИЕ

Поздравителен адрес от г-н Боил Банов, министър на културата.....	5
Поздравителен адрес от г-н Борис Хаджийски, председател на УС на Сдружение „Български музеи”	6
<i>Пламен Митев.</i> Васил Левски и комитетското дело 1871-1872 г. (Историографски проблеми).....	7
<i>Пламен Божинов.</i> Васил Левски, цариградските българи и идеите за свобода и независимост.....	20
<i>Пламен Павлов.</i> „Армията” на Левски.....	37
<i>Милко Палангурски.</i> Сподвижниците на Васил Левски в Учредителното събрание и създаването на Търновската конституция.....	53
<i>Димитър Цанев.</i> Биографията на Васил Левски от Иван Унджиев: 70 години от първото издание	63
<i>Любомила Соленкова.</i> Гандевият „Васил Левски”	67
<i>Маргарита Златарева.</i> Процесът на Васил Левски.....	82
<i>Дора Чаушева.</i> Апостола на свободата, „известният български агитатор” и „най-ревностният наш републиканец”	95
<i>Даниела Вичкова.</i> Кириак Цанков и Васил Левски.....	115
<i>Недялко Димов.</i> Петър Берковски – председателят на хасковския революционен комитет	124
<i>Теодор Тончев.</i> Васил Левски и Ловчанският комитет – проблеми с конспирацията	130
<i>Велин Аргатски.</i> Нападението на турската хазна в прохода Арабаконак и съдбата на ВРО.....	147
<i>Ваня Донева.</i> Васил Левски в непубликуваните спомени на старо-загорския поборник Христо Шиваров	152

<i>Светла Атанасова. Васил Левски и дейците на Търновския революционен комитет в документалния архивен фонд на Йордан Кулелиев</i>	163
<i>Тодорка Коцева, Десислава Иванова. Орханийският край в плановете на Васил Левски за подготовка на въстание според Мария Милтенова</i>	175
<i>Мария Деянова. Съратници на Васил Левски от Карлово</i>	182
<i>Иван Иванов. Съратници и сподвижници на Васил Левски от Средногорието в изграждането на местната власт след възстановяване на българската държава</i>	193
<i>Елена Чалгънова. Васил Левски в Горна Джумая. Хипотези и реалности</i>	204
<i>Таня-Йоана Минкова. Желявски революционен комитет. Спомени и документи</i>	219
<i>Теодоричка Готовска-Хенце. Задграничните членове на ВРО – случайност или прецедент?</i>	223
<i>Атанас Шопов. За Манчо Джуджев – един съмишленик на Левски от Панагюрище</i>	240
<i>Ася Николова. Сподвижници на Васил Левски в щаба на Ботевата чета</i>	251
<i>Мария Левкова-Мучинова. Константин Доганов (Сподвижник и следовник на Левски)</i>	264
<i>Петко Георгиев. Родственици на Васил Левски в Сливенския и Еленския край</i>	272
<i>Христо Христов. Васил Левски и Елховско – легенди, хипотези, факти</i>	288
<i>Антон Божков. Създаване на революционен комитет в Стрелча</i>	297
<i>Севдалина Попова, Стефан Мерачев. Дейността на Васил Левски в района на жп станции Саранбей и Белово</i>	301

<i>Надежда Петрова.</i> Пътят на Апостола на свободата в селата Маджере (Бегунци) и Богаз (Пролом), Карловско	315
<i>Димитър Христов.</i> Митрополит Константин Врачански (†1912) и делото на Васил Левски.....	326
<i>Ирена Янчева.</i> Вътрешната революционна организация (Ритуал, правораздаване, идентичност)	337
<i>Веселина Антонова.</i> Портативната печатничка на Левски	355
<i>Алека Стрезова.</i> Османски дипломатически документ с нови сведения за българското революционно движение	361
<i>Виктор Комбов.</i> Изгубеният Карловски архив на Апостола	381
<i>Чавдар Ветов.</i> Фотографски документи за сподвижници на Васил Левски	389
<i>Вера Бонева.</i> Васил Левски: музейни разкази.....	402
<i>Павлина Петрова.</i> Документални свидетелства за изграждането на паметника на Васил Левски в Ловеч, съхранявани в Държавен архив – Ловеч	412
<i>Жанет Митева.</i> Апостола и неговото време през погледа на българските художници.....	426
<i>Теодора Евтимова.</i> Каравелов и Левски – едно съвременно сътрудничество	438
<i>Пламена Московва.</i> Апостола в детските очи.....	444
IN MEMORIAM. Проф. дин Иван Стоянов	450
Авторите в сборника	452

Васил Левски - музейни разкази

Вера Бонева

Паметта за Васил Левски (1837-1873) е един от най-ярките и отчетливи феномени на културната и познавателната връзка на съвременните поколения с епохата на Българското възраждане. Съзиждана стъпка по стъпка в продължение на почти век и половина, тази памет е важна опорна точка на модерните представи на нацията за политическа идентичност и исторически континуитет. Вглеждайки се в продължение на поне три десетилетия в историята (като хомогенен общ наратив) и историите (като живи фрагменти на говоренето, текстосъздаването и мисленето), в които е вписан образът на Васил Левски, все по-често се улавям да умувам не толкова върху титаничния размах и пронизващата дълбочина на стореното от него в края на 60-те и началото на 70-те години на XIX век, колкото върху символното и фактическото пребиваване на Апостола в културните, образователните, публицистичните, медийните и другите публични пространства, които обитаваме. Училищата, булевардите, площадите и улиците в българските градове и села, носещи неговото име, ми създават усещане за мрежа, в чиито координатни оси се чувствам истински у дома, в България. Монументалните паметници са плътта, а учебникарските очерци са невестественият елемент, одухотворяващ каменните или бронзови фигури, запечатали трудно доловимите черти на най-известната ни историческа личност. Приели сме ги като част от урбанистичната или от образователната среда, която обитаваме. Втъкали сме ги в устоите на представите си за общо живеене. Всяка съвременна нация се нуждае от подобна историческа

опора на публичното си битие и по тази причина ние, българите, сме истински късметлии да имаме в своето минало личност като Васил Левски.

Обект на настоящия обзор са най-представителните и популярни музеи, музейни структури и музейни експозиции, интерпретиращи образа на Апостола на българската свобода. Разбира се, приоритетното ми виждане е върху визията и посланията на институциите на паметта, които имат за свой основен предмет жизнения път и революционната деятелност на нашия именит сънародник – Националният музей "Васил Левски" в Карлово, Музеят "Васил Левски" в Ловеч (филиал на Регионалния исторически музей – Ловеч), Кърчинското ханче – музей *in situ*, посветен на залавянето и последните дни от живота на Апостола (филиал на Регионалния исторически музей – Ловеч). Макар и разположени в общоисторически контекст, важни за поддържане на знанието за националния герой са и фрагментите от експозиционните разкази на Националния исторически и на Националния военноисторически музеи, от експозицията "Възраждане и Учредително събрание" във Велико Търново, от експозицията "Възраждане" на Пловдивския регионален музей, от основната експозиция на Регионалния исторически музей в Плевен. Цялостната представа за музейните разкази, посветени на Васил Левски, не би могла да бъде изградена и без прочит на веществените, визуалните и текстови материали, които повествуват върху забележителното му дело в някои обекти с локален характер или хибридна предметност, включващи (ведно с други сюжети) и материали за Апостола. Към тази група бихме могли да приобщим постоянната експозиция "Хилендарски метох" (част от Регионалния исторически музей в Стара Загора), както и експозициите в Троянския манастир и в музейните

сбирки, посветени на Васил Левски, в селата Голям Извор (Тетевенско), Войнягово (Карловско) и Габарево (община Павел баня).

Обособяването на изброените по-горе три групи обекти създава предпоставки за по-коректен и многоаспектен анализ; дава и мотиви за търсене и откриване на общото и различното в реконструкцията на трудната и неподатлива на разночетения тематика, прикрепена към историята на революционното движение през Възраждането. Разбира се, посочените музеи и музейни структури не изчерпват цялата палитра от присъствия на Васил Левски в българските институции на паметта. Знайно е, че почти всеки музей в населено място, свързано пряко или косвено с Вътрешната революционна организация, отделя място за портрет на Апостола, за откъси от негови писма или от други комитетски книжа, обговаря местни или национални събития. Без претенция за пълна изчерпателност, тук бих могла да спомена институциите на паметта в Казанлък, Тетевен, Сливен, Разград, Шумен, Пазарджик, Ботевград, Нова Загора, Чирпан, Котел, Етрополе и др.

Три са материалите, които са се превърнали в задължителен канон на присъствието на Васил Левски в музейните експозиции – портретната фотография от 1870 г., отпечатък от един от печатите на Вътрешната революционна организация (този, на който пише "Български революционен централен комитет") и фрагменти от документа "Нареда на работниците за освобождение на българския народ". В една или друга аранжировка, изброените три фрагмента от публичния образ на Апостола присъстват във всички форми и формати на неговото експониране. Те са не само част от канона. Те са канонът за минималното музейно повествование, посветено на енигматичната

политическа личност. Защо точно тези три артефакти? Бихме могли да умуваме и спекулираме дълго и многословно по тази тема. Моят кратък отговор е следният: **портретът от 1870 г.** в най-висока степен изразява вгълбеността на силната личност в себе си и в мисията, с която Левски се идентифицира изцяло. **Печатът** съдържа най-прякото послание за легитимността на комитетското дело, като за разлика от другия печат (на който е изписано "Привременно правителство в България Първо отд[еление] от БРЦК"), е много по-удобен за интерпретация в непрофесионални среди – доминиращи сред музейните посетители. **"Нареда"-та** е най-синтетичният авторски програмен документ на Васил Левски.

Вторият или, по-точно казано, по-широкият кръг от конвенцията за експонирането на Левски включва три типа материали, които са по-нюансирани в съдържанието и формата си. Портретите на други дейци – национални или местни, съдържащи необходимата кратка информация за личностите и обстоятелствата, по правило са подредени във визуална или смислова йерархическа подчиненост спрямо портрета на Левски. Географската карта на комитетски или други конспиративни структури също присъства по запомнящ се и убедителен начин в част от най-представителните експозиции, например в Ловеч и във Велико Търново. Пасажите от печатни документи и/или от ръкописи на Апостола допълват по адекватен на историческата реалност начин картината на сътвореното от него на полето на народното добруване. Тук обаче е добре да отбележим, че в много от случаите липсва възможност за съвременен прочит на отдалеченото от нас с век и половина документно съдържание. Почти винаги отсъстват и важните данни за културното битие на безценните оригинали - данни за

оцеляването и за местосъхранението, сведения за произхода, степента на автентичност, атрибуцията и други музейни параметри, които са от ключово значение за опазването на не обемното наследство от автентични материали за и от Васил Левски.

Правило е, че музеите разказват своите въздействащи истории предимно чрез оригинални артефакти – дори и когато те не са извлечени пряко от визираните обстоятелства, а имат метафактичен характер спрямо съответния сюжет – картина, мемоарен откъс, поетически къс, творба на пластичните изкуства, академичен текст. С оглед на настоящата тема обаче, разговорът за мястото и ролята на оригиналните вещи и документи от и на Васил Левски няма как да бъде подминат. Не само защото са малко, а и защото са пръснати из различни институции, фондохранилища, експозиции. А може би и защото не сме направили достатъчно, за да ги отграничим по подобаващ начин от всички останали артефакти, имащи по отношение на личността и историческия образ статут на интерпретативни източници от вторичен и третичен порядък. Кое не означава маловажност.

Топографията на оригиналите, прикрепени към историческата личност на Васил Левски, е тема, по която българските институции на паметта все още имат да работят – и то екипно. Създаването на единен корпус с метаданни за наследството на Апостола тепърва предстои и дълг в това отношение имат Националният музей "Васил Левски" в Карлово, Националният исторически музей, Националната библиотека "Св. св. Кирил и Методий" в София, Регионалният исторически музей в Ловеч, Националният военноисторически музей, Регионалният исторически музей – Велико Търново, Държавна агенция "Архиви" и Министерството на културата. Естествен координатор на този мащабен

проект би трябвало да бъде Музеят в Карлово – както поради своята силна разпознаваемост в обществото, така и поради факта, че на сайта на институцията вече съществува един миникорпус с текстови и визуални данни за автентичните материали, свързани пряко с личността на Васил Левски – ръкописи, вещи, фотографии. Полезен е и опитът на Регионалния исторически музей в Ловеч, който през 2014 г. издаде в печатен вид каталог на ценностите от колекция "Националноосвободително движение".

Физическата необемност на оригиналните културни ценности, свързани с Васил Левски, е компенсирана с присъщи за музейната методика начини – копия (веществени, фотографски и дигитални), произведения на изобразителното изкуство, материали от и за дейци, работили пряко с Апостола, мемоарни и други литературни текстове, автентични ценности с битов характер от епохата на Възраждането и от съответния регион, думи на Левски – написани или протоколирани. Подчертана сполука в балансирането между многото разнородни материали е реализирана в постоянните експозиции на Музея в Карлово, където разделението между родната къща и веществено-документалната изложба създава отлични условия за успоредяване на двата типа наратив – битово-социален (прецизно реконструирания дом на занаятчийското семейство) и обществено-политически (във втората основна зала). Споменатото разделение, присъщо и на други мемориални музеи, задава един от високите стандарти на исторически коректен и емоционално ангажиращ наратив.

Малко по-различен е подходът на създателите на постоянната експозиция "Васил Левски" в Ловеч. Там делото на Апостола на свободата е положено в историческия контекст на революционното движение,

ръководено в края на 60-те и началото на 70-те години на XIX век от Централния комитет, базиран в Ловеч. Идеята за Ловеч като столица на бунта е прокарана пълновластно и мотивирано в богатия на веществени материали, документи, фотографии и кавалетни творби музейен разказ. Особено въздействаща е своеобразната крипта в специално построената сграда, където с камък са изписани имена на селища, които са били центрове на комитети, ведно с имената на най-самоотвержените революционни дейци. Левски определено доминира в разказа, при все че оригиналите, пряко свързани с него – лично оръжие, разписки, фалшивите печати, преносимата му печатница – не се открояват в необходимата степен.

Особена романтичност вее и от другия популярен музей, посветен на Васил Левски – Къкринското ханче. Изоставено на разрухата след паметната нощ между 26 и 27 декември 1872 г., то е изградено из основи по същата строителна технология и със същия тип материали през 1926 г., когато в страната споменът за Апостола и за колосалната му революционна деятелност се съживява по особено примамлив за нараненото след края на Първата световна война българско национално самочувствие. Обектът е отворен за посещения през 1931 г. и оттогава, та до ден днешен, е любимо място за почти физическо доближаване до най-драматичния момент в личната биография на дееца, а и на конспиративната бунтовническа организация, създадена от него. Макар и видимо обновена, кирпичената постройка с каменните цикли и с дървеното подпокривно пространство без думи разказва за тревожните среднощни разговори на окъснелите пътници, за внезапно нахлулите заптиета, за ареста, за отвеждането по пътя към Търново, за коня и самара със скритите документи, за потреса и уплахата

на селяните, за набързо скритите пищови и пушки, за тревогата от неизвестното... и за мощния слух за предателството.

Къкринското ханче е един от най-посещаваните обекти на Регионалния исторически музей в Ловеч, при все че отстои на 18 километра от областния град и че пътят към него не е от най-удобните. Макар и без нито една оригинална вещ, лишено от многоучения наратив на другите български музеи, не създаващо удобства за работещи и посетители, това легендарно място на историческа памет притежава най-същественото свойство на музейността. То дарява посетителя с усещане за прекрочване границата на времето и за сливане със събитието, разказано тук с малко думи, но с точни подредби на артефакти и интериорни детайли. А също така и с леко охудожествяване на фактичността около залавянето на Васил Левски. Защото едва ли ще наруша някакво музейно табу, ако споделя мнение, че в този конкретен случай (а и в ред други) „сценографията“ на конкретния обект следва (хронологически и стилистично) част от функциониращите вече в обществото образи и осмисляния. В случая може би е налично силно влияние на литографските изображения, разпространени широко из България в края на XIX и началото на XX век, посветени на два ключови момента от биографията на Васил Левски – залавянето и обесването. Тази аналогия ми хрумна наскоро, взирайки се в новопостъпилата в Търновския музей литография, изработена в печатница "Сполука" в Пловдив и носеща следното заглавие-резюме: „На 27 Декември 1872 година, след безстрашно и с удивително апостолство из цялата поробена Българска земя, ненадминатия себеотрицател и човекът на човеците ВАСИЛЪ ЛЕВСКИ, издаден от един предател, сам се яви на героична борба срещу многочисленна турска войска –

обградила Къкринското ханче, на пътя между Ловеч и Севлиево, гдето Левски се беше спрял да пренощува. За великото си народно освободително дело, той бе осъден от турския съд на смърт и на 6 февруарий 1873 година безсмъртния Апостол увисна на бесилката край София – за да изгрее свободата на България." Съчетано с икониичния визуален сюжет на залавянето, в което присъства голяма конна турска военна част, а Левски буквално лети с оръжие в ръка над митичния дървен плет, цитираният текст ни напомня, че музеят не може да избяга от легендата. Дори и не може да я доукраси по начина, по който художеството на митологията работи. Затова пък може със знание и вещина да уплътни представата с полезна фактичност, да прокара разграничителни линии между случките и интерпретациите, да открие спорното от безспорното. Отправлям се към заключението на настоящия обзор през личен спомен от детството ми. По-голяма част от игрите в родната ми къща преминаваха в огромно за момичешките ми представи помещение с бивш търговско-механджийски профил, носещо името "дюкян". На една от стените на дюкяна от незапомнени от мен времена – определено отпреди 1944 г., висеше копие на друга популярна литография, тиражирана масово в предсоциалистическа България – "Обесването на Васил Левски". Приемайки за даденост прилежно рамкираната полухудожествена творба, дори и не съм се замисляла върху съдържанието и посланията ѝ. Тя беше част от моя свят – бесилото, свещеникът, войниците, планината в далечината и героят в центъра. Може би затова и днес, когато разсъждавам върху музейните ипостаси на Апостола на българската свобода, не се тревожа от близостта на нашите визуални наративи до нарисуваното, изреченото и измечтаното от предшествениците ни на тема *Васил*

Левски. Напротив, легендата е жива и музеят не би могъл нито да я вкара в хладния разказ на академичното мислене и писане за революционното ни движение, нито да я извиси в по-голяма степен от това, което са направили големите ни поети, прозаисти, художници, театralи, филмови творци. Би могъл обаче да ѝ даде повече плътност и да я зареди с вещественост и ценностна обогатеност – все обстоятелства, които са леко дефицитни в нашия виртуално-комерсиален свят. "Би могъл" е условна форма, която в случая не се отнася до водещите музеи в Карлово и Ловеч, поддържащи по високо професионален начин жив спомена за Васил Левски и за БРЦК. Отнася се по-скоро до бъдещи състояния, пред които предстои да се възправяме, когато подреждаме, интерпретираме и тиражираме скромната по обем и необозрима по културно-историческо съдържание артефактичност, свързана със сюжетите на националноосвободителните ни борби в последното предосвободенско десетилетие като цяло и с делото на Васил Левски в частност.

***Бел.ред.** Текстът е представен на националната научна конференция „Васил Левски и Вътрешната революционна организация в борбата за национално освобождение“, проведена на 22-23 юни 2017 г. в Карлово. Публикуваме го със съкращения.*

Вера Бонева